

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

О‘ЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЙОТИ

5 / 2019

МУНДАРИЖА

Огаҳий таваллудининг 210 йиллиги

И.Ҳаққул. Огаҳийнинг шахсияти ва шеърляти хусусида	3
А.Абдуқодиров. Огаҳий ва Жомий	10
Қ.Эргашев. Огаҳий ҳаёти ва фаолиятига доир.....	13
Э.Очилов. Огаҳий форсий шеърларининг ўзбекча таржималари	18
З.Қобилова. Огаҳий ва Амирий	24
Д.Ғойипов. Огаҳий шеърлятида соқий образининг ғоявий-бадий хусусиятлари	28
М.Асадов. Огаҳийнинг соқийнома-мураббаси	30

Тилшунослик

Н.Маҳмудов. Илмий матнда шахс, даража ва макон	36
Б.Данияров. Ўзбек тили луғавий-синонимик тизими система, қатор ва парадигма тушунчалари кесимида	43
Н.Маҳкамов. Ўзбек тили илмий услубининг шаклланиши ва тараққиёти.....	47
М.Умурзоқова. Сегментли матнларда сўзловчининг прагматик нияти ва лингвостилистик хосланиш	51

Адабиётшунослик

Р.Баракаев. “Усули жадидия” китобларидаги ҳамд ва салавоглар	55
З.Қувонов. Абдуқодир Ҳайитметов – Навоий лирикаси тадқиқотчиси.....	64

Илмий ахборот

Ҳ.Эшонқулов. Навоий ғазалиётида нақшбандия оҳанглари	69
Ҳ.Латипов. Яссавий ҳикматларида ошиқ ва ориф.....	72
Л.Ахророва. Тоғай Муроднинг “Ойдинда юрган одамлар” қиссаси ҳақида	76
М.Ёдгорова. Бир образ тадрижи ва талқини	80
М.Ширинова. Беҳбудийнинг бир мақоласи ҳақида	84
А.Алламбергенов. Беруний Миркарим Осим талқинида	86
Г.Турсунова. Одил Ёқубовнинг адабий-эстетик қарашлари	88
М.Шокирова. От спорти билан боғлиқ номларнинг семантик хусусиятлари	91
И.Азимова. Аграмматик нутқда гапларнинг тузилиши	94
С.Икрамова. Фразеологик бирликларда макон ифодаси	98
Н.Садинова. Контраст ва поэтик матн	101
С.Усмонова. Қўдон тарихий топонимларининг айрим хусусиятлари	103
М.Сайдалиева. Публицистик матнларда айрим прецедент номлар	107
Ж.Матназаров. Маросим ва урф-одатларга оид сўзларнинг лингвопоэтик хусусиятлари.....	110
Ш.Тулаганова. Қадимий туркий битигларда стереотип бирликларни белгилаш масаласи	113
Н.Умарова. Ижтимоий терминларда дублетлик ва дублет терминларнинг лексикографик тадқиқи	116

Фанимиз заҳматкашлари

Н.Каримов. Сафо Зуфаров	118
С.Зуфаров. Бўхтонлар исканжасида	120

Танқид. Тақриз. Библиография

Б.Юсуф. “Навоий асарларининг изоҳли луғати” ҳақида	127
Э.Очилов. “Маҳбуб ул-қудуб”нинг тожикча таржимаси	130

И.Ҳаққул. О личност
А.Абдукадиров. Аг
К.Эргашев. О жизн
Э.Очилов. Об узбе
З.Кобилова. Агахи
Д.Ғойипов. Идейно
Агахи .....
М.Асадов. Саки-на

Н.Маҳмудов. Лицо
Б.Данияров. Лекси
понятий систем
Н.Маҳкамов. Форм
М.Умурзоқова. Пр
лингвостилисти

Р.Баракаев. Хамд и
З.Қувонов. Абдука

Ҳ.Эшонқулов. Мо
Ҳ.Латипов. Образ
Л.Ахророва. О по
М.Ёдгорова. Эвол
М.Ширинова. Об
А.Алламбергенов
Г.Турсунова. Лите
М.Шокирова. Сем
спортом .....
И.Азимова. Стру
С.Икрамова. Выра
Н.Садинова. Конт
С.Усмонова. Неко
М.Сайдалиева. Не
Ж.Матназаров. Л
обрядами и об
Ш.Тулаганова. Пр
тюркских пам
Н.Умарова. Ду
лексикографич

Н.Каримов. Сафо
С.Зуфаров. В тис

Б.Юсуф. О “Толк
Э.Очилов. Таджик

РЕЗЮМЕ. В статье освещены некоторые вопросы формирования и развития научного стиля узбекского языка.

RESUME. The article covers some aspects of the formation and development of the Uzbek scientific style.

Таянч сўз ва иборалар: илмий услуб, луғат, терминология, коммуникация.

Ключевые слова и выражения: научный стиль, словарь, терминология, коммуникация.

Key words and word expressions: scientific style, dictionary, terminology, communication.

Марҳабо УМУРЗОҚОВА

СЕГМЕНТЛАИ МАТНЛАРДА СЎЗЛОВЧИНИНГ ПРАГМАТИК НИЯТИ ВА ЛИНГВОСТИЛИСТИК ХОСЛАНИШ

Сегмент қурилмалар сўзловчининг нарсас-предметни таъкидлаш, ажратиб кўрсатиш, аввал бўлиб ўтган воқеликни эсга солиш, бир воқеани иккинчи бир воқеа билан боғлаш, предметни тавсифлаш, ачиниш, миннатдорлик туйғуларини ифода этишда қўл келади. Бундай гапларда сўзловчи интенциясининг юзага келишини қуйидаги мисолларда кўриш мумкин. Сегментлаш натижасида ҳосил бўлган гапларда тилнинг ахборот бериш вазифаси билан бирга таъсирчанлик ифодалаш вазифаси ҳам барабар намоён бўлади. От-кесим билан алоқаланган сегмент бўлақлар ёйиқ ҳолда ҳам келиши мумкин. *Олти минг эгик бош. Эрталабдан бери тўпга тутилаётган исёнкор шаҳарнинг бир амаллаб жон сақлаган аҳолиси мана шу эди.* Сегмент бўлақдан кейин келган гаплар ундаги бирор бўлақ ҳақида ахборот бериш билан уни яна-да тўлдиради, шу тариқа сегмент бўлақларнинг матн яратиш имкониятлари намоён бўлади. Қуйидаги гапда сегмент бўлақни изоҳлаган юқоридаги от-кесимга қўшимча ахборот берилган. *Булар кўпроқ бола-чақа, хотин-халаж, қари-қартанг; горнизондан етиб келган жазо отрядлари уларни шаҳар четидаги мана шу тақирга ҳайдаб чиқди (А.Мухтор).* Ёйиқ ҳолда келган бундай гапларни сегментланмаган тарзда қуйидагича қайта тузиш мумкин: *Эрталабдан бери тўпга тутилаётган исёнкор шаҳарнинг бир амаллаб жон сақлаган аҳолиси олти минг эгик бош эди.* Бундай ҳолларда гапнинг мазмуни тўла бўлмай кейинги гапни ҳам талаб қилади. *Эрталабдан бери тўпга тутилаётган исёнкор шаҳарнинг бир амаллаб жон сақлаган аҳолиси олти минг эгик бош эди. Булар кўпроқ бола-чақа, хотин-халаж, қари-қартанг; горнизондан етиб келган жазо отрядлари уларни шаҳар четидаги мана шу тақирга ҳайдаб чиқди.* Корреляти от-кесим позициясида бўлган бундай сегмент қурилмалар сўзловчининг айтаётган фикрига тингловчининг диққатини тортиш, уни бошқаларидан ажратиб кўрсатиш, таъкидлаш мақсадида тузилади. Сегмент бўлақни изоҳлаган асосий гапда олмош эмас, сегмент бўлақ сифатида ажратилган сўзнинг такрор келиши таъкид маъносини кучайтиришга хизмат қилади. Бундай ҳолларда сўзловчининг воқеликка муносабати яққол сезилади. *Шивилгон! ... Шивилгон... Ориф аканинг энг ширин йигитлик пайтлари унинг сирли манзаралари билан, бутун умри унинг унутилмас хотиралари билан боғлиқ (А.Мухтор).* Бу гапнинг сегментланмаган ҳолати қуйидагича: *Ориф аканинг энг ширин йигитлик*

пайтлари Шивилгоннинг сирли манзаралари билан, бутун умри Шивилгоннинг унутилмас хотиралари билан боғлиқ.

Сегмент қурилмалар таркибида мана, ўша сўзлари қўлланганда олдин бўлиб ўтган воқеа-ҳодисани эсга олиш, таъкидлаш маънолари ифодаланади. Ҳ.Ғофуров таркибида “ана”, “мана” сўзлари иштирок этган гапларни кўрсатма номинатив гаплар сифатида тасниф қилади. А.Пардаев эса бундай сўзларни бир хусусияти билан модал сўзларга, бошқа бир қирраси билан ундовларга яқинлашишини таъкидлаб, *дискурсив юкламалар* атамаси остида бирлаштиради¹. Таркибида мана, ана сўзлари иштирок этган гапларда таъкид маъноси янада кучлироқ ифодаланади. *Мана, ҳаммадан ёш Хондамир. Унинг кўзлари гамгин: у улуг тарихчи бобонинг ўлиmidан сўнг тамоман шоирга суяниб қолган эди* (Ойбек).

Ёйиқ ҳолда қўлланган сегмент бўлақлар қахрамоннинг руҳий ҳолати билан боғлиқ воқеликни ифодалаш учун ҳам қўл келади. Аниқловчи билан келган бундай сегмент бўлақлар тингловчининг диққатини тортиш, аввалги воқеа-ҳодисани ёдга солиш учун ҳам хизмат қилади. *Калласида яна галагул ўйлар. Бу сафар улар хотинининг қулоқда шангиллаган овози тарзида етиб келди* (А.Мухтор). *Эрта етилган оқила! Ҳар томонлама етук қиз у. Ўзининг фожиали аҳволини ҳам тушунади* (А.Мухтор). Келтирилган мисолларнинг биринчисида сегмент бўлақда хабар маъноси билан бирга бу ҳолатнинг аввал ҳам содир бўлганлигига ишора бор. Буни сегмент бўлақни изоҳлаб келган асосий гап таркибидаги *бу сафар* бирикмаси ҳам тасдиқлайди.

Сегмент бўлақлар сўзловчининг коммуникатив нияти билан бирга эмоционалликни ҳам ифодалашда муҳим синтактик бирлик саналади. Сегмент бўлақ сифатида шакланган бирлик ўзидан кейин келган гапдаги тўлдирувчи позициясидаги олмош, баъзан от билан алоқаланган бўлади. “Тўлдирувчи ҳолатидаги аргумент турли референт маъноларни ифодалайди. Бу референт маънолар тўлдирувчи ҳолатидаги аргументнинг предикат билан синтактик муносабати ҳамда ҳар икки қисмининг қандай лексемалар билан тўлдирилишига қараб белгиланади”². *Мана бобом. Унга ҳар нарса эҳсон қиламан* (Ойбек). Сегментлаш натижасида қайта тузилган мана бобом бирлиги ўзидан кейин келган гапдаги олмош билан ифодаланган тўлдирувчи билан алоқаланган. Бу гапни сегментланмаган ҳолда қуйидагича тузиш мумкин эди: *бобомга ҳар нарса эҳсон қиламан*. Лекин бу ҳолда сўзловчининг тингловчи эътиборини тортиш нияти амалга ошмай қолар эди.

Сегментацияда актуаллаштирилган бўлақ сегмент сифатида гапнинг олдига чиқарилади ва у билан алоқаланган гап бўлаги асосий гапдаги предикат билан зич синтагматик муносабатда бўлади. *Олдинда пиёзи чакмон ва қизил бўрк кийган Қосимбек. Унга эргашиб келаётган навкарлар ҳам таниш* (П.Қодиров). Бу ўринда асосий эътибор айнан Қосимбекка (бошқа бек эмаслигига) қаратилганлиги сабабли аниқловчи билан кенгайган бўлақ алоҳида гап сифатида гапнинг олдига чиқарилган. Гапнинг сегментланмаган ҳолдаги кўринишида эса экспрессивлик кучсизлигини ва коммуникатив

¹ Пардаев А. Ўзбек тили ёрдამчи сўз туркумларининг лисоний тизимдаги ўрни ва лингвопрагматик таҳлили. Тошкент: Фан, 2013. 155-бет.

² Нурмонов А., Маҳмудов Н. ва б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент: Фан, 1992. 90-бет.

Сегмент Қосимбек билан келган навкарларнинг танишлиги ҳақидаги ахборотни эканлигини кўриш мумкин: *Пиёзи чакмон ва қизил бўрк кийган Қосимбекка эргашиб келаётган навкарлар таниши*. Сегмент бўлак бу ўринда темага, ундан кейин келган гап ремага тўғри келади. Тема сегмент бўлак ифодаланганда гап таркибидаги темага нисбатан заиф бўлади. *Мана бобом*. Унга ҳар нарса эҳсон қиламан мисолидаги сегмент бўлак *Бобомга ҳар нарса ҳады қиламан* гапидаги тема (*бобомга*)га нисбатан заиф, чунки сегмент бўлак изоҳ талаб қилади, унинг мазмуни ўзидан кейин келган гап билан алоқалашади.

Сегментланган бўлак матнда ўзидан олдинги ва кейинги гаплар билан муносабатда бўлади. Сегментланган бўлакни матндан узиб олиб таҳлил қилиш ҳар доим ҳам натижа беравермайди. Қуйидаги мисолда сегмент олдинги қисмдаги гапни ҳам талаб қилади, унинг мазмуни фақат кейинги қисм билангина эмас, олдинги қисм билан ҳам боғлиқдир. *Ниҳоят, қатъий тасогага келинди: Ойбулоққа жин оралаган! Жин! ... Бунга ишонса бўлади* (Ш.Бўтаев). Бундай ҳолларда сегментланган бўлак бўлиб келган сўзнинг гапидаги вазифаси турлича бўлади. Биринчи гапда таркибли от-кесим бўлиб келган қўшма феълнинг от қисми сегмент сифатида ажратилган, сегмент сифатида тасаввур бериш вазифасини бажараётган сўз кейинги қисмда тўладирувчи билан алоқаланган.

Сегментланган гап бўлакларидан кейин турли тиниш белгиларининг қўлланилиши уларга турли услубий вазифаларни юклайди. Қуйидаги мисолда сегмент бўлак алоқаланган аниқловчи гапда ифодаланмаган, лекин аниқланмишдан унинг сегмент бўлак билан алоқаланганлигини сезиш мумкин. *Ёп-ёруғ, шинамгина хона. Худди машҳур шеърдагидек деразаси олдида бир туп ўрик ўсган* (Э.Аъзам). Гапни қуйидагича қайта тузиш мумкин. *Худди машҳур шеърдагидек ёп-ёруғ, шинамгина хонанинг деразаси олдида бир туп ўрик ўсган*. Бу икки гапни қиёслаганда, сегментланган гапда таъсирчанликнинг ифодаланганлигини, тасвирнинг аниқлигини кўриш мумкин. Демак, сўзловчи сегмент қурилма воситасида ўзининг хона ҳақидаги тасаввурини ифодалашни мақсад қилган.

Сегмент бўлак сўзловчининг бирор-бир шахсга ачиниш, унга хайрихоҳлик туйғуларини ифодалаш мақсадида ҳам тузилади. Буни қуйидаги мисолда кўриш мумкин: *Комила! Қийналаётгандир бечора! Тога-ку унча қаттиқ гапирмайди қизига, аксинча, тилида бўлмаса ҳам дилида қизи тараф. Аммо анави ёсуман онаси турткилаб қўймаётгандир* (А.Ибодинов). И.Расулов бундай бирликларни баҳо ифода қилувчи, кесимсиз гапларнинг бир тури сифатида талқин қилади.

Адресант сегмент қурилмадан фойдаланганда унинг коммуникатив интенцияси – мақсадини тўғри англаб олиш учун адресатнинг лисоний билими ҳам етарли бўлиши керак. Буни қуйидаги мисолларда кўриш мумкин.

*Уруш, бу қоп-қора сўзни кўчираркан мен оққа,
Дейман уруш, бу мажруҳ дил, бу хато йўл, поймол шаън.*

(Ҳ.Худойбердиева)

Келтирилган мисолда сегмент бўлак уруш бўлиб, унинг қандай даҳшатли нарса эканлигини тасдиқлаш мақсадида сўзловчи яна бир марта нутқ

жараёнида қўллайди, кучли таъкид маъносини ифодалаш орқали урушга қарши кураш “талаб” нутқий акти юзага келади.

*Уруш – етим чақалоқ у, поймол одам, шаън,
Мен бу қаро дардни қандоқ оқ қозоғга қуяман...*

(Ҳ. Худойбердиева)

Яъни “уруш қилманг, урушга қарши турунг” мазмуни англашилади.

Нутқ тузиш жараёнида сўзловчининг турли мақсадларни кўзлашини таҳлил қилар экан, И.Д.Арутюнова инсонлар нутқни ўзининг бирор-бир нарса ҳақида ўз мулоҳазаларини ифодалаш, насиҳат қилиш, таклиф бериш, ишонтириш, кимнингдир ҳаракатини таҳлил қилиш каби мақсадларни кўзлаган ҳолда тузишини таъкидлайди³.

Сегмент қурилмали гапларда асосан тасдиқ нутқий акти ифодаланишини кўришимиз мумкин:

*Алданган ишончдир сенга теккан ўқ,
Ўқ – бу ўз қадрини топмаган қадр*

(Ҳ. Худойбердиева)

Сегмент қурилмали гапларнинг ички мазмуний структурасида коммуникатив ниятнинг баёни ётади. Сиртдан қараганда сўзловчи бирор воқеа-ҳодисани шунчаки таъкидлаётгандай кўринса-да, унинг замиридаги яширин маъно юзага чиқса, коммуникатив мақсад тўғри англанади.

Сегмент қурилмали гапларда сўзловчи прагматик интенцияси сегмент қурилмани изоҳлаб келган асосий гапда намоён бўлади. Сегмент бўлакнинг ўзида эса, асосан, тасдиқ интенцияси ифодаланган бўлади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада сегмент қурилмали матнларда сўзловчи прагматик интенцияси ва лингвостилистик хосланишининг ифодаланиши ёритилган, сўзловчининг нарса-предметни таъкидлаш, ажратиб кўрсатиш, аввал бўлиб ўтган воқеани эсга солиш, бир воқеани иккинчи бир воқеа билан боғлаш, предметни тавсифлаш, ачиниш, миннатдорлик туйғуларини ифода этишда қўл келиши ҳақида сўз юритилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье описывается прагматическая интенция сегментированных текстов и выражение лингвистического стиля, слово говорящего, чтобы выделить, подчеркнуть, вспомнить реальность, связать событие со вторым событием, сослаться на предмет, выразить жалость, свою благодарность.

RESUME. The article describes the pragmatic intent of the segmented texts and the expression of linguistic style, the words of the speaker to highlight, to emphasize to recall the reality and to connect an event with a second event. Besides, it describes the subject to express sympathy and to show his gratitude imposed.

Таянч сўз ва иборалар: коммуникатив интенция, ассоциация, прагматик билим, тасдиқ интенцияси, ачиниш, хайрихоҳлик туйғулари, талаб акти, таъкид, компетенция.

Ключевые слова и выражения: коммуникативная интенция, ассоциация, прагматическое знание, подтверждение интенции, жалость, сочувствие, приверженность, акцент, компетентность.

Keywords and word expressions: communicative intent, association, pragmatic knowledge, affirmation intent, feeling of sorrowfulness, sympathy, commitment act, accent, competence.

³ Арутюнова И. Д. Предложение и его смысл. М.: Наука, 1976. С. 47.